церковний діяч, архієпископ УАПЦ Ю. Міховський. Серед шанувальників живопису визнанням користуються графічні полотна уродженця села, члена Національної спілки художників України В.П. Бакала [32].

Таким чином, соціоісторичний розвиток с.Піщане нерозривно пов'язаний із загальноісторичними трансформаціями України. Поряд з цим, у його історії та сьогоденні простежується чимало цікавих фактів і явищ, які є досить специфічними і заслуговують на увагу та врахування в конструюванні моделей соціального розвитку сучасного українського села. У подальшому вбачається доцільним подача соціоісторичних портретів інших сільських поселень із застосуванням застосованого в цій статті алгоритму дослідження.

1. Піщане // Історія міст і сіл УРСР: В 26 т. Черкаська область. – К. 1972.
2. Пономаренко М.Ф. Золотоніщина. – Черкаси, 1991.
3. Пономаренко М.Ф. Золотоніщина в осадах. – Золотоноша, 2001.
4. Поточний архів Піщанської сільської ради.
5. Ганіна О.Д. Античні бронзи з Піщаного. – К., 1970.
6. Полное собрание русских летописей:В 2 т. – М., 1962. – Т. 1.
7. Янко М.Т. Топонімічний словник-довідник УРСР. – К., 1973.
8. Боплан Г.Л. Карта України // Фонди Золотоніського державного краєзнавчого музею.
9. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К., 1995.
10. Історія Української РСР: У 9 т. – К., 1983. – Т. 3..
11. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-4178. – Оп. 1. – Спр. 167.
12. Аранденко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849. – Т. 2. Золотоношский уезд.
13. Описи Київського намісництва 80-х рр. XVIII ст. – К., 1989.
14. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П. Семёнова. – СПб, 1903.
15. Третья подворно-хозяйственная земская перепись въ Полтавской губернии 1910 года. Золотоношский уезд. – Полтава, 1913.
16. Клировая книга Полтавской епархии за 1902 г. – Полтава, 1902.
17. Центральний державний історичний архів у м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 41. – Спр. 95.
18. Приложение к отчёту Золотоношской уездной земской управы за 1908 годъ. – Золотоноша, 1909.
19. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь учёных и писателей Полтавской губернии съ пол. XVIII в. – Полтава, 1912.
20. Фонди народного музею історії с. Піщане.
21. Список поселень Черкаської округи. – Черкаси, 1926.
22. Червоний Жовтень. – 1937. – 18 листопада.
23. Там само. – 1941. – 12 березня.
24. ДАЧО. – Ф. Р-624. – Оп. 1. – Спр. 1.
25. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни: Документи. Спогади. Статті. – Черкаси, 2000.
26. Архів СТОВ АФ "Маяк".
27. Центральний державний кінофотофоноархів. – № 1987.
28. Прапор Леніна. – 1973. – 8 листопада.
29. Вісник Золотоніщини. – 2003. – 16 листопада.
30. Дані управління економіки Золотоніської РДА.
31. Василенко О.О. Серенада математиці: в 2 т. – К., 1996; Х., 2003.
32. Результати польових досліджень // Особ. архів автора.

О.М. Гончаренко

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТА В РАЙХСКОМІСАРІАТІ "УКРАЇНА": ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА СПРОБИ ПІДГОТОВКИ КВАЛІФІКОВАНИХ ФАХІВЦІВ (1941-1944 рр.)

Нацистська окупація України передбачала пограбування та експлуатацію аграрного сектору економіки, продовольчий та сировинний потенціал якого спрямовувався на відповідне забезпечення потреб вермахту та Третього Райху. Затягування військових дій лише посилювало тенденції економічної експлуатації ресурсів українського села, а потреби окупантів все зростали. Звісно, що без наявного кадрового потенціалу, "рекрутованого" до того ж з місцевого населення, окупаційна адміністрація не могла виконати поставлені перед нею завдання. Для повноцінної економічної експлуатації потрібні були не лише ті, хто "умів" відбирати усе необхідне, а й кадри, які б займалися проблемами управління сільськогосподарським виробництвом, захистом рослин, доглядом за тваринами, експлуатацією, ремонтом і обслуговуванням техніки та різноманітного устаткування. Зрозуміло, що без певної кількості підготовлених спеціалістів виконати ці завдання було неможливо. Кадрів, які залишилися у "спадок" від радянської влади, не вистачало, а тому їх потрібно було підготувати. Певні кроки у цьому напрямі здійснювалися представниками "нового режиму", хоч методи експропріації продовольчих і сировинних ресурсів у безпосередній окупаційній дійсності переважали.

Відповідно до зазначеного, об'єктом публікації є функціонування закладів вищої, середньої спеціальної та фахової освіти в окупованій Україні, предметом – проблеми підготовки кадрів для потреб сільськогосподарського виробництва. Мета статті – проведення аналізу роботи закладів освіти сільськогосподарського профілю, що діяли на теренах Райхскомісаріату "Україна".

Проблеми діяльності закладів освіти, що готували фахівців для потреб сільського господарства Райхскомісаріату "Україна", недостатньо вивчені. Окремі характеристики діючим в Україні навчальним закладам, які готували спеціалістів з середньою та вищою спеціальною освітою, наводить О.Потильчак. На його думку, гітлерівська політика у сфері підготовки спеціалістів зазначеного профілю не відзначалася послідовністю, спричинюючись гострою нестачею професійних кадрів [1, 782-790]. Функціонуванню закладів професійної освіти у військовій зоні окупації України присвятив публікацію В.Нестеренко [2, 102-110]. Окремі факти відкриття закладів освіти сільськогосподарського профілю на Сумщині наводить Г.Іванущенко [3, 101-103]. Цими невеликими за обсягом публікаціями і обмежуються напрацювання сучасної історіографії проблеми.

Розвиток освіти в окупованій нацистами Україні залежав від багатьох чинників. Найголовніший з них стосується того незаперечного факту, що керівництво Третього Райху, перебуваючи в полоні расистських ілюзій, системно і методично та загалом бездумно,

нищило осередки освітнього життя, що лишилися в країні і ледве жевріли, часто всупереч позиції партійних бонз. Якщо у період осені 1941 р. – зими 1942 р. спостерігалося певне відродження вищої, загальної середньої та фахової освіти, то на початку 1942 р. від цих явищ лишилися лише окремі фрагменти. Але невблаганний розвиток військових подій викликав потребу у кваліфікованих спеціалістах для різних галузей господарства. Тому гітлерівці були змушені відновлювати роботу окремих закладів освіти, прагнучи закрити дефіцит кваліфікованих працівників практично в усіх галузях господарства. Вимушеність і недовговічність цих освітніх заходів окупаційної адміністрації засвідчує той факт, що в 1942 р. виявилась повністю ліквідованою система загальної середньої освіти, котра виступає базисом та підґрунтям, на основі якого може існувати освіта вищого рівня. Проте і "нововведення" 1942 р. проіснували недовго. Вже наступного року їх згорнули, використавши як привід відсутність повноцінного практичного досвіду у випускників відкритих професійних закладів освіти. Плани на 1944 р. виявились вже нікому не потрібними, оскільки військова катастрофа Третього Райху стала невідворотною.

Окупувавши Україну, гітлерівські загарбники отримали у своє розпорядження деформовану радянською евакуацією та військовими діями систему освіти, практичне використання потенціалу якої могло прискорити перемогу над радянським режимом. Перші заклади освіти почали працювати вже восени 1941 р. Ініціатива їх відкриття належала українській інтелігенції та місцевій окупаційній адміністрації, представникам якої доводилось відновлювати зруйновану інфраструктуру, забезпечувати вермахт продуктами харчування.

Відновлення роботи вищих закладів освіти здійснювалося шляхом концентрації матеріально-технічних ресурсів, навчального обладнання і кадрів навколо одного навчального закладу. Так, у Харкові Зоотехнічний інститут, Ветеринарний інститут, Інститут сільськогосподарської механізації, Інститут агромеліорації та Інститут землевпорядкування, частина Інституту автошляхів увійшли до Інституту сільського господарства [4, 134]. Фактично на базі шести навчальних закладів був створений ВУЗ, який готував фахівців для сільського господарства.

У інших, не таких великих як Харків містах, заклади освіти відновлювали свою роботу на місці колишніх радянських ВУЗів. Так, в Умані увесь період окупації діяв сільськогосподарський інститут у складі плодоовочевого та агрономічного факультету. В осінні місяці 1941 та 1942 рр. дирекція вузу організувала вступні кампанії. Особи, які бажали стати студентами ВУЗу, вступних іспитів не складали. Від вступників вимагали атестат про закінчення середньої школи, довідку про рік народження, довідку лікувальної установи про стан здоров'я та характеристику місцевої влади [5]. Останній документ засвідчував лояльність молодих людей та їх батьків до окупантів. Навчальних місць у інституті не вистачало, а тому лише 20 % претендентів пройшли "конкурс документів".

Передбачалось, що повний курс навчання буде тривати три роки. У першу чергу до ВУЗу зараховували колишніх студентів старших курсів, яких зобов'язували закінчити випускний курс. Так, до складу студентів зараховували осіб, які закінчили кілька курсів Житомирського та Білоруського сільськогосподарських інститутів [6, 355]. До ВУЗу зараховували і колишніх учнів сільськогосподарських технікумів, зокрема, Тальнівського агротехнікуму. Так, Щирський Іван, студент II курсу технікуму, вибувши із нього у зв'язку із закриттям закладу 2.01.1943. р., вже наступного дня був зарахований на I курс Уманської вищої агрономічної школи [7, 70].

На випускних курсах двох факультетів інституту навчалося усього лиш по 3-5 осіб. Керівники ВУЗу і не збиралися збільшувати цей контингент, про що свідчать резолюції на заявах багатьох студентів: "Відмовити. Всі місця зайняті" [6, 66]. Абітурієнти, які пройшли відбір "за конкурсом документів", отримали запрошення з пропозицією прибути до Умані і розпочати навчання. Цілком очевидно, що навчальний процес у ВУЗі усе ж розпочався, оскільки відповідно до наказу від 19.12.1942 р. одну зі студенток виключили за порушення дисципліни, а її документи відправили до Бюро Праці [6, 91].

Приймальна комісія відмовляла частині вступників, якщо здобута ними освіта не відповідала профілю ВУЗу. Абітурієнтам, які закінчили кілька курсів педагогічних або медичних вузів, відмовляли у прийомі. Серед тих, хто не потрапив до числа зарахованих, були і колишні студенти закритого взимку 1941 р. Уманського учительського інституту [7, 411]. Але, "суб'єктивний фактор" спрацьовував і тут. Відмовляючи одним студентам, приймальна комісія надавала позитивну відповідь іншим, зокрема, колишнім студентам того ж пединституту. Сьогодні можна лише здогадуватись про причини незаконних рішень приймальної комісії.

Заяви та анкетні дані вступників дозволяють скласти певні уявлення про контингент абітурієнтів. Так, заяви на I курс плодоовочевого факультету подали 100 осіб, 98 % яких становили українці. З них – 28 осіб мешкали в Умані, інші представляли сільську місцевість Уманщини, Черкащини та Вінниччини [6, 56]. Але серед 50 вступників на агрономічний факультет лише один абітурієнт мешкав в Умані, усі інші представляли сільське населення навколишніх районів [6, 153]. Майже повна відсутність на цьому типовому "сільському" факультеті молодих уманчан, заперечує думку, що основною причиною вступу на навчання стало намагання уникнути відправки на роботу до Третього Райху. У цьому випадку на агрономічний факультет вступали б і представники міської молоді Умані. Проте основним контингентом стала сільська молодь, яка будь-що прагнула отримати спеціальність.

Бажання молодих людей навчатися переконливо засвідчує лист батька одного зі студентів, направлений 5.04.1942 р. секретарю інституту п. Кочелабо: "Будучи в березні цього року в м. Умані я заходив до В/ в канцелярію інституту де взнав, що в інституті розпочнеться навчання в найближчі місяці цього року, і що всі студенти про день навчання будуть персонально повідомлені. Можливо інститут працює, лише ми з Матвійком залишилися осторонь цього? Отже, по одержанні цього прошу дати відповідь на неясності по вказаному вгорі адресу". На звороті листа залишилася резолюція: "Повідомте, що навчання в Уманському сільськогосподарському інституті розпочнеться з 1 листопада. Подавайте заяву про

бажання продовжувати навчання. До заяви необхідно додати: залікову книжку, характеристику від місцевої влади та автобіографію" [6, 273].

Проте не всі студенти змогли продовжити навчання. Так, до дирекції Уманського сільськогосподарського інституту звернувся Юзефович Ігор, колишній студент Білоцерківського сільськогосподарського інституту, який через початок війни не встиг скласти заліки з ботаніки та латинської мови. У заяві про зарахування він просив надати дозвіл на складання академічної заборгованості у І кварталі 1942/1943 н.р. Однак цей молодий чоловік так і не приступив до навчання. На початку 1943 р. він вже просить відрахувати його зі складу студентів, оскільки не має можливості навчатися [6, 22, 25]. Неможливість продовжувати навчання через матеріально-побутові причини засвідчується і в інших документах. "Скільки буде коштувати навчання та місячне утримання в їдальні та гуртожитку хоча б приблизно коштами?" – запитували дирекцію інституту вступники [6, 21].

Частина молоді, не маючи можливості навчатися у ВУЗі, намагалася вступити до закладів освіти цього ж профілю, хоч і нижчого рівня, які знаходилися поблизу місця проживання їх батьків. Так, до керівництва інституту звернулися студентки, які просили повернути документи або переслати їх до Смілянської агрономічної школи. Була названа і причина – "Далеко та особливості проїзду по залізниці у військовий час" [6, 26, 29]. Ці заяви привезла мати однієї із студенток. Ще один студент 15.03.1943 р. просив повернути документи, оскільки переїздив до м. Чорний Острів Кам'янець-Подільської області до батьків і планував продовжити навчання у місцевій агрономічній школі [6, 14].

Більшість відкритих у період окупації сільськогосподарських ВУЗів здійснювала підготовку осіб, які не встигли закінчити навчання через початок війни. Наприклад, до Київського сільськогосподарського інституту вступали колишні студенти Глухівського та Білоцерківського інститутів. В інституті діяли факультети: агрономічний, механізації сільського господарства та електрифікації [8]. Таким чином, окупанти "економили" і прагнули максимально використати кадровий потенціал молоді, частково підготовленої у радянських навчальних закладах.

Статус колишніх сільськогосподарських інститутів упродовж 1942-1943 рр. був змінений. Так, Уманський сільськогосподарський інститут перетворився на вищу агрономічну школу. Аналогічною виявилось майбутнє і Житомирського сільськогосподарського інституту [9]. До Уманської сільськогосподарської школи приймали колишніх студентів, які закінчили 6 і більше семестрів. Аналогічні заклади освіти діяли у Києві, Боярці та Полтаві. Передбачалося, що після завершення "кінцевого курсу" весною 1943 р. учні цих шкіл складатимуть випускні іспити [10].

Проте повністю відмовитись від відкриття вузів сільськогосподарського профілю окупанти не змогли. Восени 1942 р. у Києві відкрили єдиний на Райхскомісаріат ветеринарний інститут. Передбачався прийом студентів на усі курси без іспитів. Навчання мало тривати 9 семестрів. На І курс прийняли 170 заяв. На 4 курсі та на 9 семестрі перебувало 60 студентів. Адміністрація планувала відкрити гуртожиток та їдальню. Опікувався відкриттям інституту керівник ветеринарного відділу Міністерства Сходу, міністерський радник д-р Вімман та представник Райхскомісаріату д-р Шварц [11].

В Райхскомісаріаті відновлювали роботу і середні спеціальні навчальні заклади. Так, в 1942 р. було відкрито сільськогосподарський технікум в Бобринцях [12] (Дніпропетровська область). Сільськогосподарська школа у Веселих Теренах, що на Криворіжчині, готувала фахівців зі спеціальностей "садівництво" та "городництво". У цьому ж регіоні працювала Ямчинська школа хліборобства і садівництва, у якій знаходилось 12 будинків, 23 навчальних класи, допоміжні майстерні та господарство на 402 га землі. Повний цикл навчання складав 4 роки [12]. Весною 1942 р. гітлерівці, зустрівшись з гострою нестачею професійних кадрів, змушені були розробляти програми відкриття навчальних закладів професійного спрямування. Так, у Житомирському генеральному комісаріаті передбачалося в 1942 році відкрити 8 середніх сільськогосподарських закладів освіти та 1 агрономічну школу [13, 178].

Звісно, що окупанти не могли обійтися без спеціалістів у галузі тваринництва, тому у жовтні 1941 р. було оголошено про набір учнів до Тальянського зоотехнічного технікуму. На І курс приймалися особи з освітою за 7 класів, на ІІ – учнів 8-9 класів середніх шкіл [14]. Ветеринарний технікум працював у Черкасах [15].

В Україні здійснювалась підготовка землевпорядників. Так, у Дніпропетровській землемірній школі, у якій навчалось 302 учні, з січня 1943 р. планувалося організувати курси з перекваліфікації землемірів області [16]. У липні 1942 р. у Полтаві почала працювати землевпорядча школа, у якій викладали 6 професорів та 8 доцентів. При школі діяло чотири кабінети: геодезичний, меліоративний, фізичний і хімічний [17]. Землевпорядчий технікум було відкрито у Дніпропетровську. На першому курсі технікуму навчалося 76 осіб, на другому – 47 [18]. В 1942 р. до технікуму вступили ще 60 осіб [19]. У багатьох періодичних виданнях були опубліковані матеріали про цей заклад освіти, викладачі та студенти якого під час проведення літньої практики в 1943 р. провели роботи з розмірювання землі. Передбачалося, що випускники технікуму отримають спеціальність інженера-геодезиста та інженера-землевпорядника [20]. Очевидно, що така широка "реклама" діяльності технікуму повинна була переконувати сільське населення України у неминучості обіцяної окупантами земельної реформи.

Разом з тим, у сферу підготовки фахівців вносив корективи фактор відсутності середньої освіти, тому до сільськогосподарських шкіл приймали колишніх студентів. Таким чином, поповнювався дефіцит повноцінних вступників, оскільки випускники народних шкіл, які отримували лише початкову освіту, не могли продовжити навчання у цих навчальних закладах. Лише "для здібних робітників, що пройшли практику, передбачався трьохрічний курс з кінцевим іспитом". Колишні студенти, які закінчили 6 і більше семестрів, навчалися 1 рік. Учні колишніх сільськогосподарських шкіл навчалися два роки. Саме на таких умовах здійснювався набір учнів до сільськогосподарських шкіл у Києві, Умані та Полтаві

[10]. Особи, які бажали вступити до цих закладів освіти, повинні були звертатися до німецьких органів управління – Генерального комісаріату у Києві, Київського генерального комісаріату та гебітскомісаріату в Умані.

Восени 1942 р. була відкрита сільськогосподарська школа в Боярці, що на Київщині. Передбачалось, що теоретичні заняття проводитимуться протягом двох зимових семестрів, а влітку учні працюватимуть у сільськогосподарських підприємствах. Закінчивши теоретичний курс, учні ще на один рік направлялись до очолюваного німецьким керівником підприємства. Після цього їх допускали до складання іспитів. Особи, які бажали вступити до цієї школи, повинні були до 25 жовтня 1942 р. подати заяву до Головного Відділу III Е (Прохарчування та сільського господарства) при Генеральному Комісарі у Києві [10]. Проте вже у грудні 1943 р. відповідно до наказу райхскомісара України розпочалось закриття цих закладів. Окупанти знайшли і офіційну причину – недостатній практичний досвід у сільському господарстві, який необхідно було отримати у "практичних господарствах". Натомість відкривалися чотиримісячні курси, випускники яких могли вступати до фахових шкіл. Їх відкриття планувалось на осінь 1944 р. [21, 178].

Будь-яка виробнича система передбачає наявність фахівців найнижчої ланки, тих, хто безпосередньо виробляє продукцію. Тому гітлерівська адміністрація здійснювала певні кроки з відновлення роботи закладів освіти, які готували спеціалістів сільськогосподарського профілю – садівників, бджолярів, тощо. У м. Боярці діяли курси пасічників та годівників шовкопрядів [10]. Аналогічні школи та курси працювали у багатьох містах України.

Окупаційній адміністрації певну увагу приділяли і підготовці управлінських кадрів. Взимку 1943 р. було зібрано бригадирів та техніків земельних господарств кількох районів Миколаївщини, які добре працювали під час збирання врожаю. "Під час зимових місяців вишколено фахово цих хліборобів згідно з досвідом сільськогосподарських провідників. Вони мають працювати пізніше на відповідальних посадах як керівники громадських господарств або як допоміжні сили при сільськогосподарських провідниках у державних маєтках", – повідомлялось у місцевій періодиці [22].

Отже, гітлерівською окупаційною адміністрацією проводився комплекс непродуманих та непідготовлених заходів з реформування та пристосування до нових умов системи сільськогосподарської освіти. Основною причиною, відповідно до якої окупанти займалися питанням освіти, стала необхідність проведення більш ефективної економічної експлуатації населення країни. Але досить швидко окупанти відмовились від практики відновлення роботи ВУЗів сільськогосподарського профілю. На їх місці постали різноманітні вищі сільськогосподарські школи у Києві, Полтаві, Житомирі та Умані. В Україні працював лише один вуз сільськогосподарського профілю – ветеринарний інститут у Києві.

Під час окупації в Україні працювали сільськогосподарські технікуми, які готували агрономів, ветеринарних фельдшерів та спеціалістів іншого профілю. Були також відкриті заклади освіти, які здійснювали підготовку інженерів-геодезистів та інженерів-землевпорядників.

Контингент вступників здебільшого представляв випускників ще радянських шкіл та колишніх студентів, які не змогли закінчити навчання через початок війни. Знищивши шкільну освіту, окупанти навіть теоретично не могли забезпечити повноцінну роботу ВУЗів та середніх спеціальних навчальних закладів.

Аналіз діяльності закладів освіти сільськогосподарського профілю вказує на вимушеність, "хвилеподібність" та "хаотичність" дій окупантів, які і в умовах військової катастрофи не відмовлялись від расистських поглядів.

---

1. *Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.) // Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н.Маковська. – К., 2006. – Т. 1.*
2. *Нестеренко В. Професійна освіта у військовій зоні України у 1941-1943 рр. // Сумська старовина. – 2002. – № 10.*
3. *Іванущенко Г. З історії освітнього життя на Сумщині періоду німецької окупації 1941-1943 рр. // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – № 1.*
4. *Кучмаренко В. Наукові установи Української Академії Наук на окупованих територіях України в 1941-1944 роках // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я.Пилипчук. – К., 2007. – Вип. 30.*
5. *Оголошення // Уманський голос. – 1941. – 16 жовтня.*
6. *ДАКО. – Ф.Р-2047. – Оп. 1. – Спр. 3.*
7. *ДАКО. – Ф.Р-2047. – Оп. 1. – Спр. 2.*
8. *Київський сільськогосподарський інститут // Нова Україна. – 1942. – 30 квітня.*
9. *Некролог про смерть доцента, кандидата зоотехнічних наук В.С.Кушніренка // Голос Волині. – 1942. – 3 грудня.*
10. *Сільськогосподарські школи України // Голос Волині. – 1942. – 3 листопада.*
11. *Ветеринарний інститут у Києві // Голос Волині. – 1942. – 23 вересня.*
12. *Бобринецький сільськогосподарський технікум // Дніпропетровська газета. – 1942. – 12 листопада.*
13. *Агрономічна школа на Криворіжжині // Голос Волині. – 1942. – 5 листопада.*
14. *Оголошення про набір учнів до Тальянського зоотехнічного технікуму // Уманський голос. – 1941. – 26 жовтня.*
15. *Бібліотеки в Черкасах // Дніпропетровська газета. – 1942. – 21 листопада.*
16. *У землемірній школі // Дніпропетровська газета. – 1942. – 26 грудня.*
17. *Землевпорядча школа в Полтаві // Дніпропетровська газета. – 1942. – 3 листопада.*
18. *Землевпорядний технікум // Дніпропетровська газета. – 1941. – 23 листопада.*
19. *Студенти на практиці // Дніпропетровська газета. – 1942. – 22 серпня.*
20. *Студенти землевпорядчого технікуму розміряють землю селянам // Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. – 15 липня.*
21. *Гінда В., Василенко Л. Школа в політиці ОУН та німецько-фашистського окупаційного режиму на Вінниччині // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2.*
22. *Спеціальний вишкіл випробуваних хліборобських сил // // Українська думка. – 1943. – 8 березня.*